

Teekonnad ja piirid – elulood piiripoetika vaatepunktist¹

Tiiu Jaago

Teesid: Artiklis analüüsitakse teekonnakirjeldusi ning territoriaalsete ja sümboolsete piiride esiletulekut omaeluloolistes tekstides. Ajalooliselt puudutavad vaadeldud kirjeldused Teisest maailmasõjast ja vähemal määral (või sõjaga põimunult) Eestis nõukogude võimu kehtestamisest põhjustatud rännet. Analüüsivad elulood on jutustatud ajavahemikus 1995–2011 ja need pärinevad “Eesti elulugude” kogust (EKLA f 350). Jutustajad on sündinud 1920. aastate lõpul, 1930. aastate alguses – jutustatavate sündmuste ajal olid nad lapsed, kes sõltusid rändeotsustes mitte niivõrd ajaloolisest situatsioonist kui võrd oma vanemate ja lähedaste elukäigust, nende valikutest ja otsustest. Jutustajate ealise aspekti arvestamine lisab ajaloolise olukorra panoraami lisateavet peresuhetest – neis lugudes on paljude sugulaste minibiograafiad, suhestatuna nii rändeotsustesse kui jutustaja käekäiguga. Teoreetiliseks lähtepunktiks artikliks on piiripoetika: mil viisil jutustustes piiri kujutatakse; kuidas erinevad piirid (territooriumi-, riigi-, kultuuripiirid, rindejoon, sümboolsed piirid jutustaja staatuse ja minapildi muutumisel) omavahel jutustuses põimuvad. Piiripoetiline vaatepunkt eristub näiteks sündmuskesksest ajaloo- või kogemuste ja mälestuste uurimisest, paigutades analüüsi raskuskeskme jutustamisele. See omakorda võimaldab siin vaadeldud lugusid suhestada teistest ajaloolistest situatsioonidest tõukuvate rände- ja piirikogemustega ning neist jutustamisega.

Märksõnad: elulugu, piiripoetika, suurpõgenemine, tõsielujutustus

Eluloo tegevuspaikadest moodustuvad eripärased maakaardid, kust võib leida omaks peetavad kohad ja kaugenemised neist, teekonnad ja piirid. Käesolevas artiklis on tähelepanu keskmes piirid, mis kaasnesid sõjast ja võimuvahetusest tingitud teekondadega. Kuidas piirid eluloo-jutustuses ilmnevad; milles võib näha piiri mitmetahulisust (näiteks piirid maastikul ja riikide ning kultuuride vahel; piirid, mis osutavad muutustele loo jutustaja ja peategelase minapildis või sotsiaalses staatuses)?

Käsitlus tugineb “Eesti elulugude” kogust (EKLA f 350) pärit 17 tekstil, milles kirjeldatakse Teise maailmasõja aegseid või repressioonidest tingitud

(riigi)piiriületusi.² Lugude valik lähtus kahest tingimusest: geograafiline ruum (jutustajate elukoht on kas Rootsi või Austraalia³) ja jutustaja sünniaeg (jutustajad on sündinud ajavahemikus 1926–1935). Üheksa lugu kajastab 1944. aasta põgenemist Rootsi. Austraalia eestlaste lood on 1944. aasta põgenemisest kas Saksamaale või ühel juhul Rootsi (millele 1940. aastate teisel poolel järgnes edasiränne Austraaliasse⁴). Neile lugudele on võrdluseks (või ka konteksti avardamiseks) valitud üks 1941. aastal Eestist ida poole evakueerunu, üks sõja ajal Ingerimaalt Eestisse põgenenu ja üks 1949. aastal Siberisse küüditatu lugu – need vahendavad samadest ajaloolistest teguritest tingitud, ent teise-suunalisi teekondi. Kõrvutus ei lähtu mitte niivõrd ajalooliste sündmuste ja kogemuste, kui võrd loo jutustamise tasandist.

Jutustajate sünniaeg oli valiku aluseks eeldusel, et põgenemise ajal olid jutustajad lapsed. Nii ei saanud nende senine elu mõjutada otsust, kas minna või mitte. Kuidas selgitatakse põgenemise (evakueerumise, küüditamise) tagamaid juhul, kui väljaränne sõltus jutustaja vanematest, seda kas siis otsuse enda või seda põhjustanud pere ajaloo tõttu? Läände põgenenud autorid on pärit peamiselt linnadest, ent osalt on nad seotud kas sugulaste või oma kodukoha kaudu Võru-, Pärnu- või Virumaaga. Evakueerunu on pärit samuti linnast – Tartust, nii ingerlane kui ka repressioonide käigus küüditatu on aga pärit külaühiskonnast. Lugude pikkus jääb vahemikku 4–158 lehekülge, kokku 543 lehekülge.

Analüüs puudutab põgenemiseepisoodi, kuid seda on vaadeldud kui osa teraviklikust eluloost. Eluloo ülesehitusreegleid ja jutustamistehnikaid silmas pidades on põgenemiseepisoodides võimalik näha teatud skeeme. Need koonduvad jutustamislaadi, põgenemisteede kirjeldamise ja põgenemisega kaasnevate piiride ümber.

Kogemus, jutustamine, uurimine: artikli teoreetilised ja meetodilised lähtekohad

Teise maailmasõja lõpul toimunud rännet Eestist läände on selle massilisuse tõttu hakatud nimetama suureks põgenemiseks (Kumer-Haukanõmm & Rosenberg & Tammaru 2006; Kumer-Haukanõmm 2014: 51). Eestist Saksamaale siirdunute arv jääb vahemikku 45 000–50 000 ja Rootsi vastavalt 25 000–28 000 (Kumer-Haukanõmm 2014: 50–52). Läände põgenemise lugusid uurides on Tiina Kirss paigutanud need Eesti “lõhestatud mineviku” ja pagulaskogukonna identiteedi kujunemise tõlgendusraami (Kirss 2006: 611, 625–627). Lõhestatud mineviku all peetakse silmas kodu- ja väliseesti kui kahe erineva kogemusruumi kujunemist sõjajärgsetel aastatel ja külma sõja perioodil. Praegu on see

teema uuest ajaloolis-poliitilisest olukorrast (aga ka põlvkondade vahetumisest) tingituna jätkuvalt aktuaalne. Kuigi siinses artiklis Eesti ühiskonna ja eesti diasporaa kogukondade kujunemine ning omavaheliste suhete arengud kõneks ei tule, sisaldub see lähenemisviis tekstide valikus: Läände põgenemise lugusid võrreldakse Eestis elavate jutustajate teekonnalugudega (evakueerumis- ja küüditamisteed, sh ka Eestisse põgenenu lugu).

Pagulaste identiteeti uurides on Tiina Kirss käsitlenud ühelt poolt põgenemisteedkonna läbielamist, kogemust ja jutustamist, teisalt on ta aga vaadelnud ka seda, kuidas ühiskonnas üldisemalt juhtunu üle arutleti (Kirss 2006). Sellisena asetub Tiina Kirsi uurimus interdistsiplinaarsesse mälu-uuringute valdkonda (vt nt Erlil 2011: 105–106; Fivush 2013).⁵ Põgenemisaegseid ja -järgseid sündmusi rekonstrueeriv vaade on aga esil Eesti Rahva Muuseumi küsitluslehel “Põgenemine kodumaalt. Esimene aastakümne paguluses”.⁶ Selline lähtepunkt viitab eesmärgile uurida mälestuste vahendusel ennekõike ajalugu (möödanikku) ja mitte minevikutõlgendusi (vrd Saar 2004). Samas on sündmuskeskne küsimustik ka sel ajal (1990. aastate teisel poolel) ootuspärane, sest see teema ei olnud Eestis siis veel kuigi palju kajastamist leidnud. Ka on märkimisväärne, et küsimustikus ei kasutata veel suurpõgenemise mõistet.

Minevikku rekonstrueeriva vaate ja mälu-uuringute kohtumist võib märgata tähtpäevade tähistamisel. Näiteks kirjutab ajaloolane Kaja Kumer-Haukanõmm Teise maailmasõja lõpul Läände põgenemise tõlgendustest põgenemise 70. aastapäeva tähistamise valgusel järgmist: “2014. aasta sügisel täitub 70 aastat suurest põgenemisest. Ümmargune aastapäev viib taas kord mõtted Teise maailmasõja ajal toimunud eestlaste väljarändele Läände. Aastapäeva tähistatakse mitmete teemakohaste näituste, konverentside ning seminaride korraldamisega. Meediaski tõuseb teema järjest enam päevakorda [...]” (Kumer-Haukanõmm 2014: 50). Ühtlasi ilmnevad mälestustele tuginevate avalike arutelude ning akadeemiliste ajaloo-uuringute erinevused, millest Kaja Kumer-Haukanõmm puudutab kolme: ajaloolise perioodi nimetus, Eestist põgenenute arv ja põgenejate sotsiaalne taust. Meedia- jm avalikes aruteludes võib “suur põgenemine” hõlmata nii 1944. aasta septembrit kui ka pikemat perioodi – põgenemist ajavahemikus 1944. aasta kevadest sügiseni. Siin vaatlusele tulevate elulugude puhul võiks küsida, mil määral eristuvad jutustustes põgenemised Läände sõltuvalt sellest, kas lahkuti 1941., 1943. või 1944. aastal? Teine erimeelsus avalike arutelude ja teadusuuringute vahel seostub põgenejate arvuga. Kui üldiselt on juttu 70 000 isikust, siis uuringud eeldavad täpsemat selgitust-liigendust: see arv ei seostu üksnes nn suurpõgenemisega, vaid üldse Teise maailmasõja aegsete lahkumistega; samuti ei sisaldu selles ainult tsiviilelanike arv, vaid siia hulka on loetud ka sõjaväelased, kellest osa tuli või toodi tagasi. Kolmas probleem, mille Kaja Kumer-Haukanõmm esile

toob, seostub enamasti suulistest sõnavõttudest ilmneva ettekujutusega, et Eestist lahkujate hulgas oli suur eliidi osakaal. Kes õieti kuulus eliiti, pole üheselt neis ettekujutustes määratud, ent mõeldavalt on tegemist ühiskonnas väljapaistvate (kõrg)haritud erialainimestega. Arhiividokumentidele tuginedes väidab Kumer-Haukanõmm, et eliidi osakaalu suurendamine tulenes Nõukogude Liidu propagandast – ei saadud ju näidata, et Eestist lahkus töölisklass. Tõik, mis seda ettekujutust võimendas, on kirjanike, kunstnike, õppejõudude, poliitikute nähtavus ühiskonnas. Samas ajaloodokumentide järgi oli näiteks Rootsi jõudnutest kõrgharidusega vaid 9%, Taani jõudnutest 5%. Selle kuvandi omaksvõttu pagulaste hulgas suurendas teise põlvkonna kõrghariduse saanute osakaal, lisab Kumer-Haukanõmm (2014: 53–55). Kuna siinses artiklis käsitletakse põgenemist tolleaegsete laste silme läbi, tuleb Kaja Kumer-Haukanõmme rõhuasetus lahkujate sotsiaalsest staatusest omal viisil esile. Põgenemise initsiaatoriks võis olla eliidi esindajast perepea või abielupaar, kuid nendega koos lahkus kogu pere, sh lapsed ja (vana)vanemad.

Järgnev käsitlus tugineb elulugudele, mis on jutustatud 1990.–2000. aastatel. Uurimisfookuses on põgenemisteema esitus konkreetsetes tekstis. Seega eristub käesolev vaatlus nii mälu-uuringute kui ka minevikusündmuse restaupeerivast lähenemisviisist, hoolimata sellest, et need lähenemisviisid on kõik teatud viisil omavahel põimunud. Kuna tegemist on tõsielust jutustamisega, haakub tekstianalüüs folkloorse (spontaanse) jutustamise uurimisega. Sellest tulenevalt kujunes ka artiklis käsitletavate lugude analüüsikese: kuidas neis elulugudes sõnastatakse põgenemisteekondi ning milliseid kujundeid kasutatakse territoriaalsete ja sümbolsete piiride esitamisel. Nii tuleb ajaloolistest, poliitilistest vms piiridest ja piiridega eristuvatest aladest enam esile keskkond, mida esitatakse ohtlikuna ja mida ohutuna, ilusana ja sõjas räsituna, kättesaamatu ja kättesaaduna vms. Ühtlasi ilmneb jutustaja minapildi muutumine, kui ta liigub ühest keskkonnast teise. Piiride analüüsimisel on lähtutud interdistsiplinaarsete piiri-uuringute ühest suunast – piiripoetikast, mis keskendub nimelt piiri esitustele (esteetilistes) tekstides, erinevalt piiri-uuringute neist suundadest, kus tegeldakse ennekõike piiri-kogemuse uurimisega (vt nt Newman 2003: 13–14; Schimanski & Wolfe 2010; Kurki 2014: 1057, 1063–1065).

Mil viisil esitatakse tõsielus kogetud piiri sõnaliselt tekstis? Kirjandusteadusliku taustaga Johan Schimanski (2006: 45–51) on uurinud (kunstilistes) tekstides ilmnevaid piire, osutades nende omavahelisele põimumisele ja üks-teisest lähtumisele. Ta näitab, et tekstis tulevad territooriumide ja olukordade vahelised piirid küll esile, kuid enamasti esitatakse need sümbolsete märkide kaudu. Näiteks siin artiklis analüüsitud lugudes võib selleks olla merel aimamisi suunda hoidvast põgenikepaadist märgatud patrull-laev, esimene toidukord pärast piiriületustekonda vms. Piiri tähistab ka jutustamisviisi

muutus, mida tekitab piiriületaja staatuse teisenemine uues olukorras. Siin analüüsitud lugudes muutub näiteks põgenemisteedkonda alustanud aktiivne tegutseja teekonna murdepunkti järel vaatlejaks, kus tema edasist käekäiku suunab keegi teine. Territoriaalse piiri ületamisega kaasnevad teisedki, näiteks kultuuri-, sotsiaalsed ja biograafilised piirid, mis kõik lisavad jutustusse üha uusi tasandeid. Schimanski juhib tähelepanu ka tekstis sisalduvale ajamõõtmele, mis loob ühtlasi ruumilise eristuse – *siis seal ja nüüd siin*. Sellest nähtub, väidab Schimanski, et piiri ei ületata kunagi täielikult, sest suhe piiriületuseelse olukorraga jääb jutustajat saatma kogu elu. Lisaks eelkirjeldatule osutab Schimanski veel ühele piiri eripärale, mis haakub jutustamisega. Ühelt poolt on tegemist piiridega, mille abil kaardistatakse jutustatavaid sündmusi. Eluloojutustustes näiteks on jutustaja peategelase rollis. Teiselt poolt tuleb aga jälgida neid piire, mis viitavad ajadistantsile loo sündmuste ja neist kõnelemise vahel. Siin on jutustaja vaatleja ja arutleja rollis. Schimanski kõneleb selles seoses vastavalt piiride horisontaalsest ja vertikaalsest mõõtmest (Schimanski 2006: 51; vt ka Schimanski & Wolfe 2010: 41–42). Eelnevast tulenevalt käsitletakse piiri nii eraldusjoone kui ka eraldiolevate ruumide ja olukordade ühendajana. Nii interdistsiplinaarsetes piiri-uuringutes kui ka piiripoetikas tuleb esile piiri protsessiline loomus: piiriületus ei taandu ühele hetkele, sest piir koondab endasse palju aspekte (alustades piiriületamise kavatsusest koos põhjendustega, miks seda tehakse, lõpetades riigipiiriületusega kaasnevate teiste piiride ja kohanemistega). Liiasi nihkuvad piirid aja jooksul, mistõttu piiriteooriasse lisandub piiri liikuvuse aspekt (Konrad 2016). Piiripoetiline lähenemisviis lisab sellesse vaatesse ka jutustamisega kaasnevad aspektid.

Piiripoetika on välja töötatud kunstitaotluslike esituste pinnalt. Tõsielulugudes kasutatakse samuti kujundikeelt, ent elulugude eesmärk on eelkõige siiski veenda lugejat, kuidas asjalood jutustaja vaatepunktist tegelikult olid. Sel põhjusel ei saa elulugudest eelkirjeldatud piiride ilmnemisviise kui kunstilise esituse näiteid üks-ühele otsida. Küll aga võib märgata, kuidas kindlad olukorrad pakuvad enam võimalusi üht või teist laadi piiride esiletulekuks. Seega: eluloojutustuste esteetiline (piiripoetiline) tasand ei avane esmasel tekstilugemisel. Analüüs on võimalik pärast seda, kui on lahti harutatud pindmisemad tasandid: jutustamislaad, tõsielu-kogemuse-teekonnad ja alles siis avaneb piiripoetika maailm.

Jutustamislaad ja lugude üldtaust

Hoolimata sellest, et kõik siin käsitletavad elulood on jutustatud samadel ajenditel – täiendada eestlaste elulugude kogu –, jaotuvad need esituslaadilt kaheks. Ühel juhul on tegemist kirjanduslike taotlustega, teisel juhul on enam esil ajalugu. Kui näiteks Rootsi eestlaste ja Eestis elavate jutustajate lugudes kohtab pigem faktitihedat minevikumeenutust, siis kirjandusliku stiili eelistamisel (peamiselt Austraalia eestlaste lugudes) võib kohata vestelist jutustamislaadi: “Tahan täna kirjutada väikese lookese ...” (EKLA f 350, 771, lk 1), “Jutustan teile täna tõestisündinud loo ...” (EKLA f 350, 1556 (2), lk 1). Neil puhkudel võib enam kohata stiili, kus sündmusloo jutustamine vaheldub kogemuse üldistamisega: “Sõda on palju inimhingesid muutnud, nii palju kurbust südamesse istutanud [---]” (EKLA f 350, 371 (1), lk 1). Schimanskile viidates võiks öelda, et ajalookesksel jutustamisel on esil pigem piiri horisontaalne mõõde (jutustaja on enamasti loo tegelase rollis ja tähelepanu on koondunud sellele, mis omal ajal juhtus), vestelise jutustamise puhul kerkib aga esile piiri vertikaalne mõõde (jutustaja võtab märkimisväärselt sageli subjektiivse arutleja ja jutuvestja rolli).

Jutustamisstiilide erinevus suunab vaatlema omaelulooliste tekstide üldisemat paigutumist uurimis- ja kirjandusväljal. 1970. aastateni on ingliskeelses kultuuriruumis mälestusi ja biograafilisi tekste seostatud pigem kirjandusega (fiktsionaalsete tekstidega), prantsus- ja saksakeelses, sh ka eestikeelses kultuuriruumis pigem ajaloo (de Haan & Renders 2013: 18–22; vrd Palm 1938; Kurvet-Käosaar 2010: 8; Jaago 2014a: 430). 20. sajandi viimasel veerandil taoline eristus elulooliste tekstide loomis- ja kasutusviisides hajus. Sama iseloomustab ka “Eesti elulugude” kogu, kus ühelt poolt seostati elulugude kogumine varasema mälestuste kogumise traditsiooniga (mis oli ajaloo uurimise valdkond), kõneldes “elulugude kogumise ajaloolisest missioonist”, teisalt hakati laekunud käsikirjalisi tekste avaldama raamatuis mitte kui allikapublikatsioon vaid kui kirjanduslikke tekste (Hinrikus 2003: 179–183; Kõresaar 2005: 20–26; Jaago 2010: 161–170). Lugude kaaskirjadest (neid ei ole küll kuigi sageli loo juurde lisatud) võib aimata, et jutustajad eeldavad pigem loo avaldamist raamatus kui et kujutlevad oma kaastööd ajaloo uurimise allikmaterjalina:

Ma ei tea, kas see kõlbab Teie eluloo raamatusse, võib-olla tuleb seda muuta, igatahes panin oma mõtted nii kiiresti kui võimalik paberile.
(EKLA f 350, 371 (1).)

Kirjanduslike taotlustega omaelulood esitavad minevikufaktidele tuginevatest lugudest enam retoorilisi küsimusi (*miks, millal ometi*). Tulemuseks on kirjeldatavate ajalooliste olukordade vastandamine, mis seostub nostalgiaga.

Näiteks sõnastab jutustaja argielupilte oma sõjaeelsest lapsepõlvest Tallinnas, lõpetades selle meeleoluka lõigu positiivseid tundeid katkestava väitega: kes oleks aimanud, “et võib tulla aeg, kus meie elud purustatakse” (EKLA f 350, 371 (1), lk 1). *Nostalgia* on mitmetasandiline ja mõneti vastuoluline mõiste. Näiteks aja erineva käsituse poolest eristatakse nostalgia taastavat (*restorative*) ja peegeldavat (*reflective*) ilmumisviisi: esimesel juhul taotletakse möödani-ku võimalikult täpset meenutamist või rekonstruktsiooni, teisel juhul on esil kujutus minevikust kui teisest ajast ja ruumist võrreldes hetkel olemasoleva aja ja ruumiga (Boym 2001: 41). Nende omaduste poolest võib nostalgias näha vastukaalu kiiresti muutuvale ja lahkavamustega keskkonnale (Turner 2008: 183–184). Neile teoreetilistele seisukohtadele vastavalt käsitleb Anni Vilko (2007) nostalgiat mitte pelgalt minevikuihalusena, vaid kui üht võimalust korrastada mälestustes erinevaid aegu ja ruume ning neid omavahel siduda. Eesti elulugude uurimisega seoses avab Ene Kõresaar (2008) nostalgia mõiste kui minevikuihaluse, mille kutsub esile olevikus tajutud ebakindlus ja mida kompenseeritakse turvatunde otsimisega minevikust. Janelle Wilsonile viidates rõhutab Ene Kõresaar, et autobiograafilises tekstis on nostalgia üks funktsioone kujundada *mina* järjepidevuse tunnet (Kõresaar 2008: 760–761). Seega, aja- ja ruumieristuste kõrval vaadeldakse nostalgia seotust tundega ehk siis nostalgia psühholoogilisi tahke (Toma 2010: 148). Nostalgia väljendub nii piiride esiletoomises (minevik ja olevik) kui ka piiride ületamise viisides (kaotatud aegruum ja samas selle olemasolu meenutustes; olemasolev aegruum ja selle seotus kunagi olnuga). Elulugudes võib nostalgiat mõista ka kui võtet, mis võimaldab elus erinevate (või vastakate) tunnetega seotud ajajärke omavahel siduda.

Teist laadi jutustamisviisi puhul selliseid tunnete vastandusest lähtuvaid katkestusi ei tehta. Neil puhkudel liigub jutustaja kronoloogiliselt sündmuselt sündmusele. Ka omaaegsetele olukordadele antavad hinnangud või emotsionaalsete seisundite kirjeldused esitatakse selgitustena. Näiteks: “Lapsel oli siiski elu suhteliselt rahulik, aga vanemad olid ärevil küll, seda oli selgesti näha” (EKLA f 350, 2595, lk 3–4).⁷

Milliseid võtteid jutustajad (peale nostalgiale omase vastanduse ja kronoloogilise sündmusrea esituse) veel kasutavad, et oma eluloo üksikud episoodid terviklooks siduda? On ilmne, et põgenemislugudes toimub pidev katkestus territooriumi tasandil. Seega ei saa põgenemisloos kasutada Eesti lugudes märkimisväärselt sageli viljeldavat territooriumi samasust, kus *ajad tulevad ja lähevad*, aga *see maa siin jääb* (vt nt EKLA f 350, 289-I; vt Jaago 2014b: 1081–1084). Sellele võib leida selgituse psühholoogia-alastest uuringutest, mis on näidanud, et sama füüsilist keskkonda tajutakse keskkonna muutumise korral ikka samana (Bluck & Alea 2008: 56–57). Pidev kontakt sama territooriumiga tekitab lähedustunde, mida omaeluloolises jutustuses esitatakse sidusa

kogemusena. Ent kuidas luuakse omaelulooline järjepidevus põgenemislugudes, kus territoorium pidevalt muutub: minnakse ära oma kodust, lahkutakse Eestist, jõutakse teise riiki ja mõnel juhul minnakse sealt järgmisse? Üks võtteid on siduda oma elu erinevad etapid mingi taas ja taas esile kerkiva eseme, soovi vms kaudu. Näiteks põgenemistekonnale kaasa võetud margialbum, või kooliõpikud, mis on jutustajal “praegugi alles” (ELKA f 350, 2595, lk 7).⁸ Või ka ühe jutustaja jätkuv (ja paraku täitumatu) soov saada suuski: nõukogude võimu esimesel aastal jäi ta “ilma lastesuuskadest”, mida vanemad olid talle lubanud, ent nõukogude võimu tulekuga olid need poest otsa saanud; sõja ajal lootis ta “ikka suuski saada – ema sai mingi loa, aga suusad olid jälle otsas”; 1945. aastal sai ta “lõpuks noorte suusad, aga see talv oli täiesti lumevaene” ja järgmisel aastal oli ta juba “suuskadest välja kasvanud”; 1949. aastal siirdus jutustaja koos vanematega Austraaliasse ning suusad ei olnud enam üldse aktuaalsed (EKLA f 350, 1882). Eelkirjeldatu aitab ka mõista kohanemislugude üht esilekerkivat teemat – huvialane tegevus. Lugudest nähtub, kuidas huviala oli see, mis võimaldas siduda põgenemiseelset ja -järgset olukorda, hoides alal enesetunnetust, mis ei olnud räsitud sisserändaja vähestest võimalustest ja madalast staatusest.

Minategelane ja sündmuste käivitaja

Jutustajad läksid kooli 1930. aastate teisel poolel, mistõttu nad kogesid 1940. aastate poliitilisi muutusi ka väljaspool kodu.⁹ Koolielu ja kodus toimuva kirjeldused näitavad lõhet lapse kogemuses. Ühelt poolt puutusid nad kokku nõukogude ideoloogiaga: “olime pioneerid, laulutunnis õppisime vene laule” (EKLA f 350, 910, lk 1), mis koduste hoiakutega kokku ei kõlanud. Teisalt kogesid nad pereliikmete ja tuttavate töölt lahtilaskmisi, inimeste kadumisi, kodudest väljatõstmisi, surma. Näiteks: “Olukord oli niisugune, et tädimees [---] oli arreteeritud [---]. Isa vanem vend [---] oli samuti arreteeritud. Kes on järgmine?” (EKLA f 350, 1882, lk 1).

Otsuste tagamaid avades kirjeldatakse vanemate elu: millega nad tegelesid, kellega suhtlesid, milliseid tähenduspöördeid võttis vanemate tegevus poliitilises ja sõjalises kontekstis 1940. aastate esimesel poolel. Enamasti öeldakse, kes vanematest tegi põgenemisotsuse, näiteks “Isa hakkas [pärast Stalingradi lahinguid] otsima võimalusi Eestist ära pääseda” (EKLA f 350, 910, lk 1).¹⁰ Sama jätkub ka siis, kui on vaja uude asukohariiki edasi minna, näiteks “Kui Rootsi valitsus balti sõjamehed Venemaale välja andis, siis otsustas isa, et on aeg Rootsist lahkuda” (EKLA f 350, 818, lk 2). Need jätkuteekonnad ei olnud enam võrreldavad 1944. aasta põgenemisega. Kuigi ka need olid põhjustatud

põgenemisest, olles selle vahetuks jätkuks, toimusid need siiski rahuaja tingimustes ja riiklike kokkulepete raamides. Lugudest nähtub, et endiselt on minajutustaja vanematel (perel) otsustav hääl ja ka neis episoodides ei ole vihjeid selle kohta, mida nad ise oleksid tahtnud või arvanud. Kuid nüüd ei tulene see alati jutustaja east – ta ei pruugi vanematest endisel määral sõltuda – pigem tuuakse esile vajadus lähedaste inimestega kokku hoida, seda nii emotsionaalsetel kui ka praktilistel kaalutlustel.

Mil määral oskasid toonased lapsed hinnata poliitilist olukorda ja selle mõju oma elukäigule ja mil määral nad seda tagantjärele täiskasvanuna teevad, see ilmneb eluloos kahel tasandil: see, kuidas nad kirjeldavad vanemate otsuseid, ja see, et nad ei maini kordagi, et nad vanemate toonaseid otsuseid kas siis või ka hiljem kahtluse alla oleksid seadnud. Siinse valimi ulatuses võib järeldada, et jutustajatele olid nende vanemate otsused piisavad, et põgenemist oma eluloos põhjendada või selgitada.

Teekond põgenemisloos

Seoses rindejoone lähenemisega kulmineerus põgenemine 1944. aasta augustis ja septembris. Seda hilissuvist minekut kajastab ka suurem osa siinkäsitletavatest lugudest. Kõneks on peamiselt lahkumised Tallinna sadamast, sh on kirjeldusi ka viimastest reisidest, kus 21. septembri öhtul alustati teekonda Tallinna sadamast Saksamaale Gotenhafenis. Jutustajate hulgas on neid, kes lahkusid laevadel RO-22 ja Moero. Mõlemad laevad said sel teekonnal pommitabamuse, mille tagajärjel Moero uppus. Rootsi põgenenud jutustajate seas on neid, kes said minna ametlikult korraldatud laevareisiga Triinal, mis lahkus Tallinnast 19. septembril. Rootsi põgeneti märkimisväärselt ka paatides ja selle teekonna kirjeldusi leidub siinses valimis samuti. Erinevalt laevareisidest ei olnud need teekonnad riiklikult korraldatud, mistõttu neid tuli varjata ka ametivõimude eest Eesti pinnal või vetes liikudes. Rong liiklusvahendina, mis on eriti esil Eestist ida poole evakueerujate ja represseeritute lugudes, on siin esindatud vähesel määral.¹¹

Siinkäsitletud Läände põgenenute lugudele on iseloomulik, et lahkumist kodust kuni jõudmiseni kas sadamasse, randa või raudteejaama, kust algab ärasõit Eestist, kirjeldatakse detailselt ja faktitäpselt. Sama iseloomustab ka 1941. aastal Eestist itta evakueerunu ja 1949. aastal küüditatu lugu, kuid mitte sõjapõgeniku teekond Ingerimaalt Eestisse (EKLA f 350, 1012; 549; 467). Ingerlanna lapsepõlv möödus 1930. aastatel nõukogude repressioonide mõjuväljas, mistõttu tema elus oli vägivaldset surma ja kaotusi ka enne sõda. Siit tuleb ka eesti ja ingeri loo erinevus: kui eestlaste lugudes sulandub nõukogude võimu

ja sõjaga seotud ebastabiilsus ühtseks, rahuajale vastanduvaks perioodiks, siis ingerlanna loos seostub nõukogude võimu periood siiski rahuaegse olukorraga. See toob sõjakoleduse eestlaste lugudega võrreldes enam esile. On tõsi, et eesti lugudes sõjast tulenevaid kaotusi küll ei eitata, kuid need põimuvad okupatsioonist (sh nõukogude korra kehtestamisest) tingitud kaotustega, sulandades 1940. aastatel toimunu ühtseks keeruliseks perioodiks.

Lugudes esitatud nappidest kommentaaridest ilmneb, et põgenemiseelses olukorras orienteerusid inimesed kuulduste järgi ja tegid järeldusi oma silmaga nähtust – olulisim informatsioon seostus märkidega, mis viitasid rinde liikumisele.¹² Kui on jõutud laevale või rongile ja algab ärasõit Eestist, siis selle kirjeldamisel kohtab kahte vastakat jutustamislaadi. Sõitu on esitatud kas detailse kirjeldusena või vastupidi – see teelõik on kirjeldustes hoopis vahele jäetud. Näiteks astunud Tallinnas rongi või pääsenud sadamas laevale, ollakse järgmises episoodis juba sihtpunktis (EKLA f 350, 371 (1), lk 1; 910, lk 2; 2519, lk 12). Kui jutustajad on aga sadamas või rannas toimuvat ja sealt jätkuvat teekonda pikemalt kirjeldanud, siis kujutavad need episoodid teekonnakirjelduste kulminatsiooni. Miks? Põgenemisloos on siin episoodis reeglina esitatud eesmärk, mille poole püüdi, s.o pääseda kaugemale Eestis tunnetatud ohust. Lugude analüüsist ilmneb, et valiku põhjus, kas kirjeldada põgenemisteedkonna seda etappi põhjalikult või pigem mitte, sõltub etapi ohtlikkusest või ka sellest, mil määral teekonna läbimise võimalused sõltusid põgeniku enda otsustest ja tegutsemisest.¹³

Septembris toimunud põgenemislugude sadamapildid kajastavad kaost, segadust, ülerahvastatust. Kirjeldatakse näiteks “rahvamõllu, pakke sadamakail, Saksa sõdureid, kisa ja lärmi” (EKLA f 350, 670, lk 1). 21. septembri lahkujad kirjeldavad sadamas seisnud Moerot kui ilusat valget ja loodetavasti turvalist laeva (EKLA f 350, 371 (1), lk 7; 2545, lk 16). Ühtlasi kirjeldavad need jutustajad RO-22 ja Moero pommitamist järgmisel, 22. septembri hommikul, ja sellega kaasnenud kogemust (EKLA f 350, 371 (1) ja (2); 2545). On märkimisväärne, et kuu aega varem, 1944. aasta augustis Moerol oma põgenemisteedkonna läbinud jutustaja ei peatu oma loos ei kaosel ega laeva välimuse kirjeldusel. Küll aga mainib ta, et see laev hukkus hiljem. Tema enda teekond Tallinna sadamast Gotenhafeni sadamasse oli aga rahulik.¹⁴ Nähtub, kuidas hilisemad teadmised laeva saatusest põimuvad jutusündmuse aja esitusega: kui reis oli rahulik, on ka reisi algust mainitud kui fakti. Kui reis lõppes aga traagiliselt, lisab jutustaja oma loosse reisieelse sadamakirjelduse. Õnnetuse läbielamisega kaasneb teekonna üksikasjalisem kirjeldus. Rahulikult kulgenud reis seostatakse aga tagasivaatavalt hilisema traagilise reisiga. 1940. aastate teisel poolel toimunud Euroopast väljarände kirjeldustesse (neid on kolmes loos) lisandub rahuajale omaseid reisivaatlusi, olgu need siis mahedate lõunamaa õhtute nautimine,

lained India ookeanis või ekvaatori ületamise tseremoonia (EKLA f 350, 371 (1), lk 5; 1882, lk 4–5) ja teateid laevareisi ajal algatatud ühistegevuste kohta, näiteks kaasalöömine laeva korrapidajana või meeskoori asutajaliikmena (EKLA f 350, 1825, lk 8).

Kuigi põgenikelaevades oli kirjelduste järgi inimesi palju, taluti sõitu kannatlikult, isegi vaikselt.¹⁵ Paadiga põgenenute lugudes sisaldub enam kehakogemusega seotud tahke. See sõit võttis ametlikult korraldatud sõitudest tavaliselt kauem aega (Rootsi minek võis kesta ühe või mitu ööpäeva). Samuti oli see teekond ebakindlam, nõudes tööd ka paadisolijatelt. Näiteks “mitmesuguste tegemiste tõttu [---] saime alles pool tundi pärast südaööd teele asuda”; vana paat ei hakanud korralikult tööle, ja kui hakkas, ilmnas, et paat lekkis ning “sama palju, kui me vett välja loopisime, tuli seda ka juurde”. Sundasendid kestsid pikalt, nii et püsti tõustes “kellegi jalad enam ei kandnud”. Lisaks tunti nälga, hirmu ja külma (“olime läbimärjad, külmunud ja hirmul”). (EKLA f 350, 1852, lk 13–14; 2519, lk 11–12; 2595, lk 8.) Põgenemislugude esemetest on silmahakkavalt esil *kohver*. Kohver oli see, millega liiguti, mida haarati ja veeti, mida kaotati ja mida vajadusel paadi kergendamiseks vette visati.¹⁶ Harva võis olla, et kaasas oli vähem kui kohvrise mahtus. “Meil ei olnud midagi. Ainult riided seljas ja minu margialbum ning isa kiiker” (EKLA f 350, 761 (IA), lk 11).¹⁷

Kui ollakse kohale jõutud, algab põgenemisteekonna teine pool. Tavaliselt mainitakse kohanime, kuhu randuti. Selle etapi kirjeldamisel muutuvad nii tegelaskonna rollisuhted kui ka grammatika. Näiteks kui teekonna esimesel etapil ollakse ise tegutsejad (“pidime kohtuma teiste põgenejatega Rootsi kirikus”, “inimesed läksid ühe laeva pardale”, “meie emaga kadusime aga laeva ja sinna me jääme”, “isa otsustas omal käel”), siis taas maale astudes toimib keegi nendega (“pakuti hernesuppi ja õunu”, “edasi viidi meid”, “inimesed jaotati kahte rühma”, “viidi sauna” jms). Teekond jätkub karantiini kirjeldusega, mis sujub episood-haaval liikudes töö ja elukoha leidmise kirjeldustesse, mis omakorda on uuel asukohamaal kohanemise märgiks. Mida enam tulevad esile jutustaja kogemused, seda enam taandub topograafiline piir kultuuripiiride ees. Jutustuse tasandil võib aga topograafiline teave suureneda:

See pidi olema järgmise päeva õhtul [pärast Rootsi jõudmist], sest mäletan bussiaknast nähtud tuledevalget linna ja on meeles ka tänavaäärne kõrge graniitsein, arvatavasti Katarinavägen: olime ju teel lõunapoolsesse linnaossa. (EKLA f 350, 670, lk 2.)

Teekonna kirjelduses esitatud mälupilt ajast (“järgmise päeva õhtul”, “tuledevalge linn”) ja ruumist (“tänavaäärne kõrge graniitsein”) seob esmamuljed mitmete hilisemate kogemuste ja teadmistega (“see pidi olema [---] arvatavasti Katarinavägen”). Ka oma ülemereteekonna kirjeldusi on hiljem raamatutest

vm aruteludest loetu ja kuuldu põhjal täiendatud.¹⁸ Elulugudes toob see esile põgenemisteedkonna protsessilisuse: see ei lõpe kohalejõudmisega, vaid jätkub selle hilisemate läbielamise viisidega.

Saksamaale läinute ja eriti varem (enne septembrit 1944) läinute lugudes on teekonnakirjeldused napimad, üleminekud sujuvamad, kuid samas on rännakud kauakestvamad (eriti võrreldes Rootsi läinute lugudega). Selle põhjuseks on riigipiiri ületamisele lisanduv ja sellega mitte alati kattuv sõja ja rahu piir. Rootsi läinud ületavad koos riigipiiriga ka sõja- ja rahuterritooriumi piiri. Saksamaal oli aga samuti sõda. Peagi jõudis ka idarinne põgenejatele järele, tuues omakorda kaasa uued hirmud, ohud ja edasilikumised. Nagu Eestis, nii ka Saksamaal saadi informatsiooni mitte niivõrd ametlikest teadaannetest kui võrd omavahelisest suhtlusest.¹⁹

Riigipiirid

Võiks eeldada, et migratsioonilugudes kerkivad esiplaanile riigipiiride ületamised: alustatakse ju teekonda Eestist ja jõutakse kusagile teise riiki. Põgenike lugudes see kindlasti nii ei ole: siin on esiletulevaim piir sõja- ja rahuolukorra vahel, ohtliku ja ohutu keskkonna vahel. Mõningatel juhtudel kattus sõja ja rahu piir riigipiiridega (nt Rootsi), enamasti olid aga harjumuspärased riigipiirid kehtetud. On seega ootuspärane, et neis lugudes võib näha piiride vastuolulisust ja mitmekihilisust.

Sündmuste tasandil on põgenemislugude keskseimaks piiriks sõja ja rahu piir. Territoriaalne piir allub sellele, kuna ohtliku ja turvalise ruumi piir muutub vastavalt selle, kuidas rinne liigub. Sõja ja rahu piir Rootsi ja Saksamaale põgenejate esituses on mõistagi erinev. Rootsi läinute lugudes on üsna tavaline, et mainitakse valgustatud linna, milles nähti kontrasti sõjaaegse Eestiga (EKLA f 350, 2595, lk 8).²⁰ Samuti kirjeldavad jutustajad ebamugavust, kui nad märkasid rootslasi vaatavat neid või nende riideid arvustava pilguga (EKLA f 350, 2595, lk 9; 910, lk 6). Võib kohata kirjeldusi, kus rootslasi nähakse argielu pisiasjade pärast pirtsutatavana (EKLA f 350, 910, lk 7).²¹ Need on jutustustes esiletulevad riigipiiridele viitavad mitmekihilised märgid: Eesti, sõda ja “meie” *versus* Rootsi, rahu ja “nemad”.

Saksamaa lugudes sellist vastandust (sõda ja rahu, “meie” ja “nemad”) ei ole. Neis lugudes ilmneb sõja ja rahu piir ajaeristuse kaudu. Näiteks kirjeldab jutustaja sõjaaegset käitumist (“sel ajal oli nii”, et tuli end “alati hästi valitseda”):

Ma ei mäleta, mis tunne mul oli, kui ema maha jätsin [ema saatis 14aastase tütre Dresdenist lahingute eest Hallellesse], olime ju võrdlemisi

karastatud. Sel ajal oli ka nii, et pidin end alati hästi valitsema ja alati kõikide raskustega hakkama saama, ei keegi tahtnud halisemist kuulda.
(EKLA f 350, 910: 3.)

Riigipiire neis põgenemislugudes, nagu öeldud, otseselt ei kirjeldata. Samas on loo sündmuste seisukohast riigipiir oluline. Kuidas seda siis kujutatakse? Paadis Rootsi põgenejad otsivad märke, mis viitaksid, et nad on riigipiiri (ja ühtlasi ohuala piiri) ületanud. Siin võib piiri märgiks olla patrull-laev²², ent silmahakkavalt seostub see esimese toidukorra Rootsis (EKLA f 350, 761 (IA), lk 11; 2519, lk 11; 2595, lk 8). Ka Saksamaale põgenenute lugudest võib leida teate, et laevalt maale pääsemise järel said põgenikud kohe süüa (EKLA f 350, 371 (1), lk 3). Ent Saksamaa-lugudes ei tule see piiri märgina arvesse, sest jätkuvalt kestab toidupuudus, kusjuures see ei puuduta mitte ainult põgenikke, vaid ka kohalikke elanikke (EKLA f 350, 910, lk 3). Saksamaale põgenenute lugudes riigipiiri ületamist kinnitavad märgid samal viisil Rootsiga esile tulla ei saa, sest seal sõda ja põgenemine jätkusid. Pigem on neis lugudes piiri märgiks olukorra muutus: põgenemiseelse kodumiljöö vahetavad välja eesseisvad “rasked päevad” võõrsil, kus “polnud riideid, polnud raha, polnud kohta, kuhu oma pea panna” (EKLA f 350, 371 (1), lk 3). Ingeri loos tuleb esile kultuuripiir: jutustaja (kes on Eestisse jõudes orb) kirjeldab erinevusi nii keelekasutuses, kohalikes oludes kui ka sõjasse suhtumises. Niisamuti domineerib Eesti ja Vene vaheline piir nii evakueeruja kui ka küüditatu loos kultuurierinevuste kirjeldustes.

Rahuajarände teekonnad (nt edasiränne Euroopast teistele mandritele 1940. aastate teisel poolel) lähtuvad juba teistelt alustelt, kuigi need on 1944. aasta põgenemisest põhjustatud. Nüüd minnakse kohta, mis erines tuttavast Euroopast ja mis ei mahtunud skaalale sõjaaeg–rahuaeg. Edasirände eellugu keskendub riiklike kokkulepete selgitamisele, ametnikega suhtlemise kirjeldamisele. Uude kohta saabumise kirjeldused on enamasti esmamuljed: silme ees fikseerunud pildid sellest, kuhu jõuti. See pilt võib olla nii võõristust tekitav (“Montreal [oli] räpane linn”, EKLA f 350, 2519, lk 25; “esimene mulje [Austraaliast] ei tekitanud minus erilist vaimustust”, EKLA f 350, 1825, lk 8) kui ka neutraalne-konstateeriv (“Austraalias oli just talv hakkamas, ööd olid juba jahedad”, EKLA f 350, 371 (1), lk 6; “kui teistmoodi on loodus siin”, EKLA f 350, 1841, lk 2). Sellest perioodist tuleb riigiga seotud aspektina esile ka kodakondsuse teema. Kodakondsus aktualiseerub riikide vaheliste kokkulepete ja seadusandlusega kokkupuutumisel. Kodakondsuse puudumine võis anda põhjust edasirändeks või takistada ülikoolis õppimist.²³

Sõjaaja territoriaalsed ja poliitilised piirid

Saksamaale 1944. aastal põgenemise episoodides võib kohata sõjaolukorra raamidest mahtuvate piiride kirjeldusi. Kohalike ja pagulaste toidupuuduse ning lahingute ajal hakkamasaamise kirjelduste kõrval leidub näiteks ka erinevate riikide sõdurite võrdlus. See rajaneb eritunnustel (ameeriklased, kes närisid närimiskummi), aga oluliselt toitumuse, meeleolu ja riietuse vastandusel: kui “sakslased olid kurnatud, alatoitluse all kannatanud, väsinud ja tõsised”, siis “Ameerika poisid olid prisked, rõõmsad ja närisid alati midagi”; kui “Saksa sõdurite mundrid ja saapad olid paksud ja kõvad”, siis “ameeriklaste omad olid pehmed ja mugavad” (EKLA f 350, 910, lk 4). Neid võrdlusi raamib omakorda territoriaalne piir – põgenikele oli oluline, millise riigi tsoonis nad Saksamaal olid, sest sellest sõltus nende edasine käekäik. Sümmeetrilist (võrdlevat) kirjelduskeemi koos rahu ja sõja piiri ning Ameerika mõjuvõimu tunnetamisega võib kohata ka argieluseikade esituses. Näiteks nimetati Saksamaa laagrites kasutusel olnud konservipurkidest tehtud toidunõusid Ameerika poliitiku järgi Trumani serviisiks (EKLA f 350, 910, lk 5). Serviis *versus* konservipurkidest tehtud toidunõud – selles on argielu tasandilt esitatud rahu- ja sõjaaja vaheline piir, mis on võrreldavaid perioode nii eristav kui siduv. Ühtlasi on siin viide USA poliitika (Truman) tähenduslikkusele kirjeldatud olukorras.

Saksamaa lugudest hakkab silma maastiku või linnade kirjeldus, kus jutustaja minategelasena otsis sõjakahjustatud keskkonnale vastukaaluks ilu. Linnu kirjeldatakse sõjaspetsiifiliselt: kas seal olid varemed või mitte. Näiteks “Geislingen oli väga ilus väike pommitamata linn” (EKLA f 350, 910, lk 5).

Põgenemisloo territoriaalsed ja sümboolsed piirid põimuvad poliitilistes piirides. Need tulevad esile põgenemist põhjendavates episoodides. Sündmuste tasandil kõneldakse lähedastest, kes olid nõukogude võimu ohvrid. Samas viidatakse nii põgenemise alternatiivile (näiteks, kui nad ei oleks põgenenud Läände, võinuksid nad sattuda vangide või küüditatutena Venemaale). Loo teisel tasandil tuleb esile empaatia lähedaste saatuse suhtes ning ühtlasi igatus nende järele (EKLA f 350, 670, lk 1).²⁴ Ei ole haruldane, et neis lugudes leidub mitmeid lähisugulaste minibiograafiaid – neis episoodides ühendatakse lähedaste kohta saadud teated oma tunnetega. Need biograafilise tasandi piirid on tõlgendatavad poliitiliste piiride kontekstis (see on piir nõukogude võimu eelse ja nõukogude võimu aegse olukorra vahel). Nõukogude võimuga seotud kogemused võtavad jutustustes poliitilise piiri kuju ka uue asukohamaa kirjeldustes näiteks siis, kui Rootsi läinute lugudes tuleb jutuks, et rootslased ei mõistnud eestlaste saatust (EKLA f 350, 910, lk 7).²⁵

Poliitilised piirid seostuvad vältimatult ka loos tagaplaanil olemasolevate piiridega, nagu näiteks riigipiir (Rootsi – Nõukogude Liit), territoorium (Eesti –

Venemaa), elukeskkond (elu kodus – elu asumisel või vangistuses), sotsiaalne olukord (vaba inimene – vaenatu), ja paraku siinses kontekstis tihtipeale ka elu ja surma piir.

Piiri ajamõõde

Põgenemiskirjelduses osutab ajamõõde piirile, mis väljendub Eesti kohalolekus jutustaja elu(loo)s. Osa lugusid osutavad jutustaja lapsepõlve ja meeltemaailma seostele. Näiteks: “Kui tunnen värske lume lõhna, oleks nagu kodus, väikene” EKLA f 350, 910, lk 1). Sellised seigad kinnitavad eeltoodud Schimanski piiripoeetika-alast tähelepanekut: piiriületaja ei ületa piiri kunagi täielikult, sest olnu jääb tema ellu alatiseks. Kuid ühtlasi ka seda, et piir on õieti protsess, sest piiriületus muudab suhet endise koduga. Lugudest võib näha, et põgenemisteede toob kaasa Eestiga seotud hoiakute hargnemise: teekonnaeelne Eesti jääb mälestustesse, edasised kokkupuuted Eestiga antakse välisvaatleja (sh nt külastaja) pilgu läbi. Lähisuhetes võib ajamõõde väljenduda ka näiteks millestki ilmajäämise kirjeldustes: näiteks tuntakse puudust Eestisse jäänud isast, kaotatud kodust (EKLA f 350, 761 (IA), lk 28; 40).

Jutustuse ülesehitusliku võttena võib ajapiire leida sündmusaegse tulevikulootuse sõnastamisel. Näiteks kirjeldab jutustaja päikeselist ilma, mis saabus pärast merel tormi käes ekslemist: päike seostus Rootsi rannavetesse jõudmise ja ühtlasi tulevikulootustega, samas tormine meri kaasnes teadmatusega:

[Stockholmi] *skäärides oli vesi peegelsile, päev oli päikeseline – justkui kinnitades, et meid enam ei ohusta venelaste kätte sattumine ega ka tormis hukkumine.* (EKLA f 350, 2519, lk 12.)

Piiri ajamõõdet kohtab lugudes pidevalt, kui jutustaja seob hilisemad arutelud, hinnangud, teadasaamised jms varasemate teekondade ja läbielamiste kirjeldustega.

Sümboolsed piirid

Piiriületuslugudele iseloomulikult tuleb esile kultuuride võrdlus, kus uut keskkonda kirjeldatakse vastanduvana harjumuspärasele, ent paraku endisele või kaotatud keskkonnale. Kirjeldus võib olla neutraalne, lihtsalt erinevusele viitav, näiteks “siin oli seda väga vähe” (EKLA f 350, 2595, lk 12–13). Konfliktsemad vastused tulevad esile, kui uus olukord mõjutab jutustaja enesetunnet. Näiteks kirjeldatakse rootslasi, kes küsisid põgenikelt, kas Eestis kirikuid-

koole on, kas autot ollakse nähtud, mis tööd Rootsis tegema hakatakse, kui rootsi keelt ei osata jms (EKLA f 350, 1852, lk 18).²⁶ Kultuurivõrdlused võivad põimuda kohalike ja põgenike sotsiaalsete erinevuste kirjeldusega. Näiteks, kui Rootsi riigi poolt saabub põgenikele ette nähtud abi: “vaesele rahvale sobivad voodid, voodipesu, söögilaud ja toolid ning toidunõud”, siis ühelt poolt jutustaja muidugi tunnustab riiklikku tegevust. Samas aga näitab ta ka seda, kuidas nende tarbeesemete kaudu joonistus eriti selgelt välja sotsiaalne lõhe kohalikega (EKLA f 350, 2519, lk 13). Kohanemise kirjeldused toimivad suures osas nimelt sümboolsete piiride esitamise kaudu, kuna nii kohanemine kui ka sümboolsed (subjektiivsed, tajutavad, mitte loogiliselt fikseeritud) piirid ilmnevad suhtluses “teisega”.

Topograafiliste, ajaliste ja sümboolsete piiridega haakuvad omakorda biograafilised ja tekstuaalsed piirid, ent kõik need joonistuvad kahe olukorra vahele (neid samal ajal ka ühendades): ühelt poolt kodune (tuttav) ja teiselt poolt tundmatu, ühelt poolt pidevalt muutuv ja ajutine kui üks episood jutustaja elu(loo)s, teisalt jutustaja elulugu tervikuna kujundanud juhtniit.

Kokkuvõte

Põgenemisteed on osa eluloost. Niisamuti on teekonnakirjeldused läbi põimunud eluloojutustuse muude alateemadega. Võib näha, kuidas põgenemine (lahkumine kodust) lähtub jutustaja päritolust ja Eesti-seostest, ning omakorda kujundab seda. Kuivõrd jutustajaks olid toonased lapsed, on suhteliselt palju tähelepanu pööratud pereliikmetele – neist sõltus otsus minna või mitte; neist sõltus see, kuidas äramine korraldus; mahajäänute saatused veenavad õigustama äramineku-otsust. Kuigi küüditatu teekonda ei saa käsitleda samalaadsena kui põgenemislugusid (teekonna kujundajad, läbimisviis ja siht on niivõrd erinevad), saab võrrelda piiride ilmnemist neis lugudes.

Piiriületuse sõlmpunktid neis lugudes on kodust lahkumine (kus aeg jutustuses peatatakse ja hetk esitatakse kui piltide rida), olukorra muutus teekonnal, uue olukorra hindamine, veel ja veel kord sama, kuni kohale jõudmiseni. Sealt edasi sugenevad jutustusse märgid, mis viitavad piiriületusele ja kohanemisele uues olukorras. Piiri-protsessi selline kirjeldus iseloomustas kõiki vaadeldud lugusid. Erinevused seisnesid kodu, teekonna ja kohalejõudmise piiritlemises. Kuidas jutustuses neid piiritlusi on tehtud, tuleneb ajalooliste sündmuste eripärast. Näiteks Läände põgenenute elukäik, sh suhe kodumaaga, kujunes teistsuguseks kui jutustamise ajal Eestis elanud jutustajatel – ingerlannal, sõja eest ida poole evakueerunud ja küüditatul. Niisamuti eristusid Läände põgenike teekonnalood selle järgi, millal teekonda alustati ja kui ohtlikuks see kujunes.

Samas ei ole tähtsusetu ka jutustamise kultuuriline taust: kas vesteline laad, mis on omasem ingliskeelsele kultuuriruumile, või minevikku rekonstrueeriv ja ajaloo uurimise huve silmas pidav kronoloogiline jutustamisviis. Esimesel juhul on esil minevikusündmuste tõlgendus, arutlus nende mõju üle, teisel juhul mineviku faktitäpsus.

Vaatluse teoreetiliseks lähtepunktiks oli piiripoetika. Elulugude kui tõsielutekstide analüüs kunstiliste tekstide pinnalt välja töötatud piiripoetika vaatepunktist õigustab end juhul, kui eesmärgiks on näha jutustamisskeeme. Analüüsi seisukohast on otstarbekas esmalt eristada sündmuste tasand ning seejärel vaadelda jutuspetsiifikat. Nii võiks piiripoetikast lähtuvat tekstianalüüsi mõista kui üht võimalikku lisandust suurpõgenemise ajalookesksetele või mälu-teooriast lähtuvatele uurimustele. Piiripoetika võimaldab tõsielu ja sellest lähtuva kogemuse kõrval tähelepanelikumalt jälgida jutustamist selles ilmnevate kogemuskihide ja kogeja rolli muutustega piiriületusprotsessis (aktiivne või passiivne tegelane, minategelane, jutustaja, vaateleja, hindaja jms).

Piiripoetiline vaatepunkt võimaldab Teise maailmasõja ajal Läände põgenenute lugusid vaadelda ka mitte niivõrd ajaloolisest aspektist kui võrd piirist jutustamise kontekstis. Võimalik, et see on viljakas, kui osutub vajalikuks vaadelda 1944. aasta põgenemise teekondi ja piire üldisemas põgenemiste ja piiride kontekstis. Analüüsi fookuse ja konteksti muutus võib omakorda pakuda uut teavet 1944. aasta põgenemise kohta.

Kommentaariid

¹ Artikkel on seotud Haridus- ja Teadusministeeriumi rahastatava projektiga “Traditsioon, loovus ja ühiskond: vähemused ja alternatiivsed diskursused” (IUT 2-43) ja Soome Akadeemia rahastatava projektiga “Traumatized Borders: Reviving subversive narratives of b/order, and Other” (SA 297533).

² Analüüsitud 17 teksti pärinevad 16 autorilt. Arhiivis on sama autori erinevad kaastööd paigutatud ühte mappi, kus mapi numbrile on lisatud viited erinevatele versioonidele: vt mapp nr 371 (1) ja (2) ning 761 (IA) ja (IB). Esimene neist sisaldab jutustaja elukäiku tervikuna hõlmavat lugu, millele on eraldi loona lisatud omaaegsetele päevikutele tuginev põgenemisteedekonna detailsem kirjeldus – neid lugesi kaheks iseseisvaks tekstiks. Teine mapp sisaldab sama elulooteksti erinevaid saadetisi – neid lugesi koopiaks. Analüüsitud tekstid on: EKLA f 350, 371 (1) ja 371 (2); 467; 670; 818; 549; 761 (IA) ja 761 (IB); 910; 1012; 1557; 1825; 1841; 1852; 1882; 2519; 2545; 2595.

³ Ühel juhul on eluloo jutustaja elukohaks Kanada, kuid oma loos on ta pikemalt kirjeldanud põgenemist Rootsi ja kohanemist (kohanematust) seal, millest tulenevalt ta lahkus Rootsist, esialgu Argentiinasse ja seejärel Kanadasse (EKLA f 350, 1852).

⁴ Rootsist Austraaliasse edasirännet peegeldava loo arhiiviviide on EKLA f 350, 818.

⁵ Tiina Kirsi artikkel “Põgenemisteedekonnad ja põgenemislood” on paigutatud eluloojutustuste kogumiku “Rändlindude pesad” lõppu “Käsitluste” ossa. Mälu-uurimuste

seisukohast vääriks see aga senisest suuremat tähelepanu. Näiteks on ta elulugude kirjutamise kontekstis märkimisväärselt selgelt mõtestanud Pierre Noralt pärit ja mälu-uuringutes levinud termini *mäletamise paiga* (*lieu de mémoire*) sisu (Kirss 2006: 622–623). See mõiste on eesti teaduskirjanduses enam levinud tõlketerminina *mälu-paik* (vrd etnoloogias Nõmmela 2011; ajaloo- ja kirjandusteaduses Laanes & Kaljundi 2013: 565).

⁶ ERM KL 203. Koostanud Edgar Saar, 1998. Vt ka teemat käsitlevat artiklit: Saar 2004.

⁷ Vrd EKLA f 350, 910, lk 2.

⁸ EKLA f 350, 761 (IA); 1557.

⁹ Nt “punaste loosungite” ja “vene laulude õppimise aeg”, millele järgnes aeg, kus “oli nagu Eesti kool ikka” (EKLA f 350, 910, lk 1); “Siis tulid muidugi need ajad, kus koolis pandi loosungeid ülesse” (EKLA f 350, 2595, lk 4). Vrd ka EKLA f 350, 2545, lk 12.

¹⁰ Vrd EKLA f 350, 761 (IA), lk 8; 1841, lk 2.

¹¹ Rongiga lahkumist sisaldavad lood on EKLA f 350, 910; 1882; 2519. 1930. aastal sündinute elulugudest vt evakueerumisteedkonda nt EKLA f 350, 1012, ja küüditatu teekonda nt EKLA f 350, 549.

¹² Nt EKLA f 350, 371 (1), lk 2.

¹³ Võrdluseks võib tuua küüditatu loo dünaamika (mis on vastupidine põgeneja teekonna dünaamikale): küüditatud liikusid ohutust keskkonnast tundmatusse. Sellel teekonnal on peatuspaik tuttava ja tundmatu piiril. Siin analüüsitud näites on selleks kodutalu teelt maanteele pööramise koht (EKLA f 350, 549). Ülejäänud teekonda markeerivad kohanemised väljastpoolt tingitud muutustega (nt vagunitesse paigutumine ja väikeste kokkuhoidvate rühmade moodustumine); kultuurilise teise märkamine (siinses loos esmalt naer võõra üle – see oli veel n-ö sealpool, mitte “meid” otseselt puudutav, kuni naeru kadumine – arusaamine, et see saabki olema keskkond, millega harjuda tuleb).

¹⁴ “Reis möödus väga rahulikult, meri oli peegelsile ja venelased ei käinud meid kimbutamas” (EKLA f 350, 1825, lk 3).

¹⁵ Vt nt EKLA f 350, 670, lk 2.

¹⁶ Nt EKLA f 350, 371 (1), lk 2; 670, lk 1; 1557, lk 4; 1852, lk 12; osades lugudes on esil faktiteave: nt mitu kohvrit võis kaasa võtta: EKLA f 350, 910, lk 2; 2519, lk 12.

¹⁷ Siin käsitletavas elulookogumis on teinegi märkus margikogu kaasavõtmise kohta (EKLA f 350, 1557, lk 4). Ilmselt viitab see tollaegsele tõsiseltvõetavale harrastusele poiste hulgas.

¹⁸ Vrd “Olen nüüd ajalooraamatuid uurinud ning tean [---]” (EKLA f 350, 2519, lk 5–6). Vrd EKLA f 350, 2595, lk 8.

¹⁹ Nt “koosmäng venelastega oli ju alanud ja olime kuulnud, et baltlased tagasi nõuti” (EKLA f 350, 910, lk 4).

²⁰ Vt nt EKLA f 350, 670, lk 2; 818, lk 2. Vrd ka: klaasist ja poleeritud puust kuulutuste tulp Malmö raudteejaamas: “Ma ei olnud kunagi elus midagi nii luksuslikku näinud” (EKLA f 350, 910, lk 6).

²¹ Ingerlase loos on analoogiline motiiv: pärast raskena tajutud (surma ja viletsust, hirmu ja väsimust täis) teekonda tunduvad eesti koolilapsed jutustaja enda hoiakutega võrreldes pirtsakad (EKLA f 350, 467).

²² Nt EKLA f 350, 818, lk 1: kaks ööd-päeva merel triivitud paadist nähti sõjalaeva, kuid endast märku anda ei juletud, “kuna ei teatud, kas on Rootsi laev. Saksa laev või koguni Vene laev. Vist oli see minu ema, kelle õhutusel lõpuks siiski kalts petrooleumi sisse kasteti ja põlema süüdati”. See oli Rootsi laev.

²³ Nt EKLA f 350, 1852, lk 20; 2595, lk 14.

²⁴ Vt nt EKLA f 350, 371 (1), lk 2; 1825, lk 2.

²⁵ Vrd hinnangut rootslastele kui liialt “punaste” vaadete esindajatele (EKLA 350, 910, lk 6); motiivi rootslaste reageeringust eestlaste küüditamisele: “miks te politseid ei kutsunud” ja jutustaja retoorilist kokkuvõtet: “Pidime vist küll natsid olema kui toredate venelaste eest ära põgenesime, nad on ju head sõbrad ameeriklastega” (EKLA f 350, 1852, lk 18). Sellisena asetuvad mõistmised ja mittemõistmised Teise maailmasõja aegse ja mõjulise poliitika konteksti.

²⁶ Vrd EKLA f 350, 910.

Arhiiviallikad

EKLA f 350 – Eesti elulood (pidevalt täienev käsikirjaline elulugude kogu alates aastast 1989), Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum.

Kirjandus

Bluck, Susan & Alea, Nicole 2008. Remembering Being Me: The Self Continuity Function of Autobiographical Memory in Younger and Older Adults. Sani, Fabio (toim). *Self-Continuity: Individual and Collective Perspectives*. New York: Psychology Press Taylor & Francis Group, lk 55–69.

Boym, Svetlana 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.

De Haan, Binne & Renders, Hans 2013. Towards Traditions and Nations. Renders, Hans & de Haan, Binne (toim). *Theoretical discussions of Biography: Approaches from History, Microhistory, and Life Writing*. Lewiston, Queenston, Lampeter: Edwin Mellen Press, lk 17–33.

Erl, Astrid 2011. *Memory in Culture*. New York: Pallgrave Macmillan.

Fivush, Robyn 2013. Memory and identity. Keightley, Emily & Pickering, Michael (toim). *Research Methods for Memory Studies*. Edinburgh: Edinburgh University Press, lk 13–28.

Hinrikus, Rutt 2003. Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive. Krikmann, Arvo & Olesk, Sirje (koost). *Võim ja kultuur*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, lk 171–213.

Jaago, Tiiu 2010. Mälestuste kogumisprotsessis loodud tekstide žanrilisus. 1905. aasta sündmuste näitel. *Methis* 5/6. Kurvet-Käosaar, Leena (toim). Omaelulookirjutuse erinumber, lk 159–175 (doi: 10.7592/methis.v4i5-6.526).

Jaago, Tiiu 2014a. Rahvaluule, ajalugu ja “pärimuslik ajalugu”. Vaade valdkonnaseostele rahvalaulu “Eesti mees ja tema sugu” uurimuste näitel. *Keel ja Kirjandus* 6, lk 418–435 (<http://kjk.eki.ee/ee/issues/2014/6/506> – 24. oktoober 2016).

Jaago, Tiiu 2014b. Discontinuity and Continuity in Representations of 20th Century Estonian History. *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research* 6 (6). Kurki, Tuulikki & Kaskinen, Saija & Laurén, Kirsi & Ristolainen, Mari (toim). Teemanumber: Writing at Borders, lk 1071–1094 (<http://www.cultureunbound.ep.liu.se/contents.asp?doi=10.3384/cu.2000.1525.1466> – 24. oktoober 2016).

Kirss, Tiina 2006. Põgenemisteedkonnad ja põgenemislood. Kirss, Tiina (koost). *Rändlindude pesad. Eestlaste elulood võõrsil*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti õppetool.

Konrad, Victor 2015. Toward a Theory of Borders in Motion. *Journal of Borderlands Studies* 30 (1) (doi: 10.1080/08865655.2015.1008387).

Kumer-Haukanõmm, Kaja 2014. 1944. aasta suur põgenemine ja eliidi lahkumine Eestist. *Tuna* 4, lk 50–56 (http://www.arhiiv.ee/public/TUNA/Artiklid/2014/Tuna_2014_4.pdf – 24. oktoober 2016).

Kumer-Haukanõmm, Kaja & Rosenberg, Tiit & Tammaru, Tiit (toim) 2006. *Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ja selle mõjud*. 22. oktoobril 2004 Tartus toimunud rahvusvahelise teaduskonverentsi artiklite kogumik. *Great exodus in 1944. The flight of Estonians to the West and its influences*. Tartu Ülikooli Välis-eesti uuringute keskuse toimetised. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kurki, Tuulikki 2014. Borders from the Cultural Point of View: An Introduction to Writing at Borders. *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research* 6 (6). Kurki, Tuulikki & Kaskinen, Saija & Laurén, Kirsi & Ristolainen, Mari (toim). Teemanumber: Writing at Borders, lk 1071–1094 (<http://www.cultureunbound.ep.liu.se/contents.asp?doi=10.3384/cu.2000.1525.1466> – 24. oktoober 2016).

Kurvet-Käosaar, Leena 2010. Mõistete rägastikus: autobiograafiast omaelulookirjutuseni. *Methis* 5/6. Kurvet-Käosaar, Leena (toim). Omaelulookirjutuse erinumber, lk 7–19 (doi: 10.7592/methis.v4i5-6.531).

Kõresaar, Ene 2005. *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Kõresaar, Ene 2008. Nostalgia ja selle puudumine eestlaste mälu kultuuris: eluloouuriija vaatepunkt. *Keel ja Kirjandus* 10, lk 760–771 (<http://keeljakirjandus.eki.ee/760-773.pdf> – 24. oktoober 2016).

Laanes, Eneken & Kaljundi, Linda 2013. Eesti ajalooromaani poeetika ja poliitika. *Keel ja Kirjandus* 8–9, lk 561–578 (<http://kjk.eki.ee/ee/issues/2013/8-9/391> – 24. oktoober 2016).

Newman, David 2003. On Borders and Power: A Theoretical Framework. *Journals of Borderlands Studies* 18 (1), lk 13–25 (doi: 10.1080/08865655.2003.9695598).

Nõmmela, Marleen 2011. Ühe mälu koha loomisest: esimene eesti rahvakultuuri püsinäitus Eesti Rahva Muuseumis. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* 54. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 14–37.

Palm, August 1938. Tähelepanekuid eesti memuaarkirjanduse arengust ja laadist. *Eesti Kirjandus* 6, lk 269–306; nr 7, lk 319–333.

Saar, Edgar 2004. Pögenemine Rootsi 1944. aasta hilissuvel ja sügisel. *Tuna* 3, lk 65–78 (http://www.arhiiv.ee/public/TUNA/Artiklid/2004/3/2004-3_sisu.pdf – 24. oktoober 2016).

Schimanski, Johan 2006. Crossing and Reading: Notes towards a Theory and Method. *Nordlit* 19, lk 41–63 (doi: 10.7557/13.1835).

Schimanski, Johan & Wolfe, Stephen 2010. Cultural Production and Negotiation of Borders: Introduction to the Dossier. *Journal of Borderlands Studies* 25 (1), lk 39–49 (doi: 10.1080/08865655.2010.9695749).

Toma, Irina 2010. Postmodern Nostalgia in a Multicultural Context. *Petroleum: Gas University of Ploiesti Bulletin, Philology Series* 62 (1), lk 147–172 (<http://web.b.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=973c95d6-40a0-451d-9db5-8056d1905d85%40sessi onmgr104&vid=0&hid=116> – 24. oktoober 2016).

Turner, Daniel Cross 2008. Restoration, Metanostalgia, and Critical Memory: Forms of Nostalgia in Contemporary Southern Poetry. *Southern Literary Journal* XL (2), Special Issue: History, Memory, and Mourning, lk 182–206.

Vilkko, Anni 2007. Kodin kaipuu – tuntuma ajassa muuttuvaan tilaan. Knuuttila, Seppo & Piela, Ulla (toim). *Menneisyys on toista maata*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 13–26.

Summary

Journeys and borders:

Life stories from the aspect of border poetics

Tiiu Jaago

Keywords: border poetics, life story, real life-based story, war refugees

This article analyses descriptions of journeys and the emergence of territorial and symbolic borders in autobiographical texts. Historically, the descriptions are related to migration caused by World War II and, to a lesser extent (or in connection with the war), the establishment of Soviet power in Estonia.

The analysed life stories were narrated in the period from 1995 to 2011, and are stored in the “Estonian Life Stories” collection (EKLA f 350). The narrators were born in the late 1920s or early 1930s; at the time of the narrated events they were children, whose migration was not so much dependent on the historical situation, but the life, choices, and decisions of their parents and relatives. The theoretical starting point for analysing the texts is border poetics: How is the border depicted in narratives? How are different borders (territorial, state, cultural borders, the front line, symbolic borders in narrator’s changed status and self-image) intertwined in the narrative?

The narrators describe their journeys from Estonia to Germany, Finland, or Sweden, but no state borders are specified in the stories. Border crossing is revealed through

signs, which could be generally described as safe and dangerous areas. The riskier or the more conflicting to the usual situation the experience was, the more detailed is its description. However, the narrator describes a process, which is why the conflict (and the focus of the description) does not have to be concentrated in just the one moment of crossing the border.

References to the border may emerge as indirect signs, for example, visually. German towns are described as being either in ruins or intact from the battles; descriptions of Stockholm point out its lit windows in contrast to the darkened windows of the wartime Estonia. Border-related signs are also disclosed in people's behaviour or attitudes. For example, the problems of the inhabitants of Sweden, which was untouched by the war, seemed trivial to those escaping from the war. Symbolic borders also emerge in the changed status of the narrator as the main character of the story; for instance, upon arrival in another country an active person turns passive, into an observer and an object of other people's actions, and then changes again into an active one, who makes decisions on shaping his or her fate in the new country of residence.

The border-poetic approach enables to view the narratives of people who escaped to the West during World War II not so much from the historical or memory-theoretical aspect as from the aspect of narration of borders. This makes it possible to place the topic of the 1944 flight into a more general panorama of escaping and crossing the border.